

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
professor

Türk dövlətçiliyinin yaranması, ictimai həyatın inkişafı qədim türkün dünyagörüşünü inkişaf etdirdiyi kimi, onun bədii təfəkkürünü də inkişaf etdirmişdi. Bu baxımdan türk poeziyasının qədim dövrlərdən bu günə qədər keçdiyi inkişaf yolunu izləmək üçün qədim uyğur poeziyasına nəzər salmaq çox faydalı olardı.

Şübhəsiz ki, qədim türk poeziyası qədim türkün bədii təfəkkürünün məhsuludur. Lakin heç bir xalq vakuunda, boşluqda yaşayıb inkişaf etmir, onu əhatə edən xalqlarla daim siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni təmasda, əlaqədə olur. Bu baxımdan qədim türklər istisna təşkil edə bilməzdi. Məsələyə bu cür yanaşsaq, türk mədəniyyətinin inkişafında qədim türk qəbilələrinə əhatə edən, onlarla təmasda olan qəbilələrin də müəyyən qədər payı vardır. Öz növbəsində türk mədəniyyətinin də onunla təmasda olan xalqların mədəniyyətinə şübhəsiz, müəyyən təsiri olmuşdur.

Adətən qədim türk şeirindən danışarkən Yusif Balasağunlunun 1069-cu ildə yazdığı «Kutadğu bilig», və Mahmud Kaşğarının 1073-1074-cü illərdə yazdığı «Divani-lüğət-it-türk» əsərində verilmiş şeirlərə əsaslanılır. Düzdür, İ.V.Stebleva göytürk əlifbası ilə yazılmış Kül Tigin və Bilgə xaqan abidələrini də poeziya nümunəsi - şeir hesab edir, lakin bu əsərlərdə poeziyanın nəfəsi duyulsa da, onlarda çox vaxt alliterasiyanın gözəl nümunələrinə rast gəlsək də, göytürk abidələrini şeir nümunəsi saymaq olmaz. Yusif Balasağunlunun və Mahmud Kaşğarının adlarını çəkdiyim əsərləri türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonra, islam mədəniyyətinin, islam mühitinin təsiri altında yazılmışdır və türk mədəniyyətinin nisbətən son dövrlərinə aiddir. Lakin türk mədəniyyəti islam mədəniyyətindən əvvəl də özünəməxsus inkişafa malik idi. Türk mədəniyyəti, o cümlədən türk poeziyası haqqında az-çox tam təsəvvür əldə etmək üçün islam mühitində yazılmış əsərlərə, tarix baxımından daha əvvələ aid olan və islam mühitindən kənarında Mani (manixey), Burhan (buddizm) və xristian (xaçpərəst) mühitində yazılmış əsərləri də əlavə etmək lazımdır. Daha qədimə getsək, türklərin şamanizm dövründə də gözəl əsərlər yazdıqlarını qeyd etmək lazımdır. Lakin həmin dövrün türk poeziyası hələ öyrənilməmişdir. Mahmud Kaşğarının əsərində nümunə gətirilən poetik parçaların bəziləri bəlkə də həmin dövrün məhsuludur.

Qədim türk uyğur poeziyası Yusif Balasağunlu və Mahmud Kaşğaridən xeyli əvvəl - VII əsrdə yaranmışdır. Mən VII əsr dedikdə şifahi xalq ədəbiyyatını yox, yazılı ədəbiyyatı nəzərdə tuturam; VII əsrdən bu yana bizə gəlib çatan qədim uyğur şeirlərini əksəriyyətinin müəllifləri məlumdur.

Mən burada bir sıra qədim türk (uyğur) şairləri, qədim uyğur şeirinin növləri və bəzi bədii xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermək istəyirəm.

Qədim uyğur şairləri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış şeirlərin cüzi bir qismi bizə qədər gəlib çatmışdır. Güman et-

Qədim türk ərənləri

QƏDİM TÜRK POEZİYASI

mək olar ki, qədim uyğur şairlərinin də mühüm bir qisminin adı tarixin yaddaşından silinmişdir. Lakin tarixin amansız hökmünə baxmayaraq qədim uyğur şairlərinin bir neçəsinin şeirləri zəma-nə-mizə qədər gəlib çıxmışdır.

Aprın çor Tigin. Mahmud Kaşğari ilk türk şairi kimi Çuçunu göstərir. Lakin Aprın çor Tigin Çuçudan xeyli əvvəl yaşamışdır. VII-VIII əsrlərdə yaşadığı güman edilən bu şair türkdilli poeziyanın ən qədim nümayəndəsi hesab edilə bilər. İlk türk şairi Aprın çor Tiginin bizə qədər iki şeiri çatmışdır. Şeirlərindən biri 3 bənddən ibarətdir, bəndlər dördlükdür; digəri 7 bənddir, hər bənddə üç misra vardır. Şeirlərin axıcılığından, ifadələrin gözəlliyindən, canlılığından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Aprın çor Tigin qüdrətli qələm sahibi olmuşdur.

Kül Tarkan. Bu şairin şeirləri bizə qədər gəlib çatmamışdır, lakin A.fon Lekokun əsərində gətirilən bir parçada «Bitdi Kül Tarkan şeiri» misrasına rast gəlirik.

Sıku Seli Tutun. X əsrin birinci yarısında yaşamış bu şairin orijinal əsərləri yoxdur (bəlkə də bizə çatmamışdır), lakin yüksək keyfiyyətli tərcümələri, o cümlədən «Altun Yarıq» əsəri onun ustad şair olduğunu göstərir. Sıku Seli Tutun tərcümələrinin sonunda şeirlə özünü nişan verir.

Ki Ki. Bu şairin çoxlu şeiri dövrümüzədək çatmışdır. Şeirləri əsasən 8-9 hecalıdır, dini mövzuda yazılsa da çox axıcı və oxunaqlıdır.

Bıratya Şiri. Şair ruhanidir, rahibdir, çoxlu şeirləri müəllifidir. Belə bir fikir mövcuddur ki, əsərlərinin bir qismi sərbəst tərcümədir. O, öz dövrünün qüdrətli sənətkarı olmuşdur.

Asıq Tutun. Əslində, mirzədir, şeirlərin üzünü köçürməklə məşğul olmuş, lakin köçürdüyü şeirlərin sonuna ünvan olaraq bir bənd əlavə etmişdir. Bəzi tədqiqatçıların yazdığına görə, özünün də 125 misralıq bir mənzuməsi var.

Çisuya Tutun. Çisuya Tutunun şeirlərində qədim uyğur şeiri üçün səciyyəvi olan misrabası qafiyədən əlavə hər dördlük son qafiyəyə də malikdir. Onun «Boşboğazlıq» adlı şeiri şairin yüksək sənətkarlığa malik olduğunu göstərir.

Kalim Keysinin bizədək yalnız «Samanabadı» adlı uzun bir şeiri çatmışdır.

Çuçu. Mahmud Kaşğari onu ilk türk şairi hesab edir. Çuçunun şeirləri yalnız «Divani lüğət-it-türk» əsərində verilən parçalar şəklində bizə qədər gəlib çatmışdır.

Yusif Has Hacib (Yusif Balasağunlu) türk islam şeirinin ilk nümunəsi olan «Katadğu bilig» (Xoşbəxtlik gətirən bilik) əsərinin müəllifidir.

Sılıq Tigin dini mövzularda (xətm duası) şeirlər yazmışdır.

Künçük İduk Kut da dini mövzuda şeirlər yazmışdır, əsərlərinin az bir qismi bizə çatmışdır, həm də bizə çatan şeirlərin əvvəli də, sonu da naqisdir (yoxdur).

Kamala Ananta Şirinin hər bəndi 4 misradan ibarət olan 4 bəndlik bir şeiri mənə məlumdur.

Qədim uyğur şeirinin növləri. Müasir türk dillərində olduğu kimi qədim uyğur poeziyasında da şeirin zəngin növləri vardır.

Koşuq. Terminin «koşmaq» feili və -uq şəkilçisindən yaranmışdır, **qoşulmuş**, qoşulan deməkdir. Bu terminin işlənməsinə öncə qədim uyğur şairi Kalim Keysinin şeirlərində rast gəlirik. Yusif Balasağunlunun «Katadğu bilig» əsərində bu termin işlənmir, əvəzinə ərəbcədən alınmış şeir, beyt terminləri işlənir, lakin əsərə daha sonralar edilmiş bir əlavədə oxuyuruq: **Bu türkcə koşuqlar tüzəttim sana, Okırda unitma dua kil mana.**

M.Kaşğari **koşuq** termininin «şeir, qəsidə» kimi izah edir.

Koyan termini indi də altay dilində «şərqi, türki» mənasında işlənməkdədir.

Koşma. Bu termin **koş** feilindən və -ma şəkilçisindən yaranmışdır. Koşma «oyun havası» deməkdir, əvvəllər nəzmetmə və nəzm mənalarda işlənməmişdir. Bu termin müasir Azərbaycan poeziyasında şeirin bir növünü bildirir.

Takşut. Bu termin qədim uyğur poeziyasında, xüsusən burhan şeirində tez-tez işlənir, lakin sonrakı dövr türk şeirində onun işlədilməsinə təsadüf edilmir. Termin **tak** «taxmaq, düzmək» feilindən və -**şut** şəkilçisindən yaranmışdır və şeir, nəzm, beyt, mənzumə anlayışlarına gəlir. Bu terminin Kalım Keysinin və Bıratya Şirinin şeirlərində sıx-sıx təsadüf olunur.

Qədim uyğur dilində **takşurmaq** feili «şeir söyləmək» mənasında işlənir.

Takmak. Yuxarıdakı termin kimi bu da **tak** «taxmaq» feilindən yaranmışdır. V.V.Radlova görə, nəgme deməkdir.

Ir, yır. Bu termin indi də müasir şərqi türk dillərində «nəgme şərqi» mənasında işlənir. M.Kaşğari onun «şeir» mənasında işləndiyini söyləyir. Bu terminin işlənməsinə «Altun Yarıq» «Kodeks kumanikus» və «Kutadğu bilig» əsərlərində də rast gəlirik.

Küg. Qədim türk uyğur şeirinin ən qədim şəklidir, nəzm şeir, türkü, şərqi, nəgme, himn və s. mənalarda ifadə edir. Bu sözlər Aprın çor Tigin, Kül Tarkan və başqalarının şeirlərində rast gəlirik: «Tükədi Aprın çor Tigin kügi», «Tükədi Kül Tarkan kügi».

M.Kaşğari onun «şeirin ölçüsü» mənasını verir və belə bir dördlük nümunə gətirir:

Küglər kamuğ tüzüldi,

Ivrık, idiş tizildi.

Sənsiz özüm özöldi,

Kəgil amul oynandı.

Şlok. Termin sanskrit dilindəki **şloka** sözündən götürülmüşdür. Sanskritcə otuz iki hecaya şloka deyilir. Şloka hər biri 16 hecalı iki misraya, yaxud hər biri 8 hecalı dörd misraya bölünə bilər. Qədim uyğur şeirində **şloka** termini tez-tez işlənilir, lakin hind şeirindən fərqli olaraq, qədim uyğur şeirində şloka müəyyən bir şeir ölçüsünü bildirmir, daha çox şeir, mənzumə, bənd mənalarda ifadə edir. Kalım Keysinin, Bıratya Şirinin şeirlərində şlok termininə çox təsadüf edilir.

Padak. Sanskrit dilindəki **padaka** sözündən yaranmışdır, həmin dildə «misra, şeirin (dördlüyün) dördü biri» mənasını ifadə edir. Buna Bıratya Şirinin «Müdrük bilik» şeirində rast gəlirik.

Kavi. Sanskrit dilində kavya müəyyən bir üslubu bildirir. Kavi üslubu nəsr dilindən fərqlənir, lakin hələ şeir dili də deyildir. Qədim uyğur dilində Sıku Seli Tutunun tərcümələri və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış «Fal kitabı» kavi üslubuna ən yaxşı nümunə ola bilər.

Baş, başık. Bu termin soğd dilindən alınmışdır. Soğd dilində başık sözü «ilahı» mənasını ifadə edir. Bu terminə yalnız Mani mühitində yaradılmış əsərlərdə rast gəlirik. Müəllifi məlum olmayan «Böyük ilahı» adlı bir şeirdə başık termininin işlədilməsinə təsadüf edilir:

Alkış başık sözlögüg,

Ayığ kılınçığ öyünög.

Qədim uyğur şeirini dörd layda, dörd yaranma mühitində öyrənmək lazımdır. Mani (mani key). Burhan (buddizm), xaçpərəst (xristian) və islam (müsləman). Bu mühitlərdə yazılmış şeirlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər şeirin dilində, ifadə vasitələrində, üslubunda, ideyasında özünü büruzə verir.

Mani poeziyası. Mani (manixey) mühitində qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış 8 şeir mənə məlumdur; bunlardan biri xaçqana, qalanları Tanrıya həsr edilmişdir. Mənə elə gəlir ki, bunlardan ən qədimi 840-cı ildə yazıldığı güman edilən «Xaqana ərz» şeiridir. Ümumiyyətlə, götürüldükdə qədim uyğur şeiri üçün misrabası qafiyə,

daha doğrusu misraların ya bütöv şeirdə, ya da heç olmasa, bir bənddə eyni (yaxud yaxın, məsələn, o və u, ı və i, e və ə) səsli başlanmasa səciyyəvidir. Bu şeirdə misrabası qafiyəyə rast gəlmirik. Qədim uyğur şeirində misralardakı hecaların say tənəsübü nisbətən gözlənilir (məsələn, 8-13 arasında olur). Bu şeirdə hətta misralardakı hecaların say tənəsübü də gözlənilir. Aşağıdakı bənd sözümüzü təsdiq edə bilər.

Kök bəri tæg sini birlə yorıym,

Kara kuzğun tæg toprak üzə kalayım,

İgkə Kömürü

Bilögükə yarı tæg bolayım.

(Göy qurd tək sənənlə yürüyüm, Qara quzğun tək torpaq üstə qalım, xəstəyə kömür dağı, Bülövə su tək yar olum).

Bir müddət qədim uyğur şeirində nə misrabası qafiyə, nə də heca vəznə gözlənilir. Zaman keçdikcə, şeirdə əvvəlcə hər cüt misrada, özü də çox vaxt eyni sözün təkrarı ilə, sonra isə bənddə (bənd çox vaxt dördlükdən və daha artıq misradan ibarət olur) misrabası qafiyə yaranır. Çox vaxt ahəngdarlıq xatirinə bütöv misralar təkrar edilir. Mənə elə gəlir ki, bu tip şeirlər yalnız musiqi ilə ifadə edilir. Belə üslub üçün səciyyəvi olan «Tan tenri» şeirinin birinci bəndinə baxaq:

Tan tenri kəlti,

Tan tenri özi gəlti.

Tan tenri gəlti.

Tan tenri özi kəlti.

«Tan tenri» ifadəsi bütün şeir boyu tez-tez təkrar edilir.

Qədim uyğur şeirinin ilk çağlarında çox vaxt beyt təsiri bağışlayan qurumlar ya misraların tam, ya da cüzi dəyişikliklə təkrarı ilə yaradılır. «Mədhiyə» adlı şeir bu baxımdan səciyyəvi olduğu üçün bir parçasını təqdim edirik,

Bizin tenrimiz edküsi redni, tiyür,

Bizin tenrimiz edküsi redni, tiyür.

Rednidə yig mənin edgü tenim,

Alpım, bekrəgim,

Rednidə yig mənin tenrim, alpım, bekrəgim.

Mani mühitində yazılmış şeirlərin bir qisminə poeziya qanunlarına tam əməl edildiyini görürük. Belə şeirlərdə misrabası qafiyədən əlavə, ya həqiqi, ya da qulaq misrasına qafiyəyə, hətta müasir heca quruluşuna yaxın quruluşa rast gəlirik. Məsələn «Ölümün təsviri» adlı şeirdə 5 misranı çıxsaq, bütün misralar t səsi ilə başlanır, ya həqiqi, ya qulaq qafiyəsi, ya da özündən əvvəl qafiyəsi olan radiflə bitir:

Tüzün bilgə kişilər, tiriləlim,

Tenrinin bitigin biz işidəlim.

Tört ilig tenrilərgə tapınalım,

Tört uluğ əmgəkdə kutulalım.

Burhan poeziyası. Uyğurlar IX əsrin ortalarında Budda dinini (buddizm) qəbul edirlər. Buddizm öz ideologiyasını təbliğ etmək üçün bədii ədəbiyyatdan, o cümlədən poeziyadan da istifadə edir. Burhan mühitində yaranan poeziya Mani mühitində yaranan poeziyadan hər şeydən əvvəl onunla fərqlənir ki, burada şeirlər daha böyük həcmli; bir neçə xətm duasını və bir neçə lirik şeiri, istisna etsək, bu mühitdə yazılan şeirlər həddindən artıq uzundur. İkinci fərq budur ki, burhan mühitində yazılan şeirlər təkə dini səciyyə daşımır, bu dövrdə gözəl lirik şeirlər, mədhियələr də yazılmışdır. Üçüncü fərq də budur ki, bu mühitdə yazılmış şeirlərdə hər bütöv bənddə misrabası (hər bəndin misraları eyni səsli başlayır) qafiyə ilə yanaşı, müasir şeirdəki kimi son qafiyə də mövcuddur.

Xaçpərəstlik mühitində yaradılmış poeziya haqqında müəyyən bir mühakimə yürüdə bilməyə, belə ki, Turfanda tapılmış və mənə məlum olan əlyazmaları arasında nəzm parçalarına təsadüf etməmişəm.

(Davamı 15-ci səhifədə)

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Turfanda tapılan qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış əlyazmaları arasında islam mühitində yaradılan əsərlərə də təsadüf edilir, lakin bunlar çox azdır.

Turfanda tapılan digər abidələrdən fərqli olaraq, islam abidələri dini səciyyə daşımır. Bunlar, əsasən, nəzmlə yazılmış kiçik parçalardır və əxlaq, ictimai və insani mövzulara həsr edilmişdir. Bu şeirlər şəkli və tərzinə görə daha sonrakı türk xalq ədəbiyyatını xatırladır. Buna görə də belə bir fikir irəli sürmək olar ki, islam mühitində yazılmış şeirlər qədim türk şeiri ilə yeni türk şeiri arasında bir növ əlaqə vasitəsidir, körpüdür. İki bəndlik bir şeiri nümunə gətirirəm:

Bilig bilin, ya bəgim,
Bilig sana eş bolur.
Bilig bilgən ol ərəkə
Bir gün dövlət tuş bolur.
Biliglik ər bilinə
Taş kurşansa, kaş bolur.
Biligsiznin yanına
Altun koysa, taş bolur.

QƏDİM TÜRK POEZİYASI

Burada müasir şeirin bütün qaydaları, hətta misradaxili təqti də (4-3) gözlənilir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, artıq bu dövrdə qədim türk uyğur şeiri poeziyanın bütün qayda-qanunları əsasında formalaşmışdır. Bu dövr qədim uyğur şeirində hələ də misralarda hecaların sayı çox vaxt müxtəlif olur, qafiyə pozuntuları və qulaq yaxud işarə (hərf) qafiyələrinə təsadüf edilir. Məsələn, «Fəzilət» şeirində olduğu kimi.

Bədii parçalar üzərində aparılan müşahidələrdən görünür ki, qədim uyğur poeziyasının islam dövründə misrabaşı qafiyə artıq pozulmuşdur. Bununla belə misrabaşı qafiyə hələ də öz mövqeyini saxlamaqdadır. Bu xüsusiyyət son qafiyənin ya olmadığı, ya da zəif təzahür etdiyi şeirlərdə daha bariz şəkildə özünü göstərir. Həm misralarda hecaların sayının bərabər olmaması, həm son qafiyələrin olmaması, həm də misrabaşı qafiyənin qorunub saxlanması baxımından «Ağ» adlı şeir dediklərimə nümunə ola bilər:

Aklar bulıt örləp, kükirəp
Alkuka mu kar yağurur?
Ak bir saçlığ karı anam
Açıyu mu yaşların akıdur?

Kara bulıt örləp, kükirəp
Kar mu yağmur ol yağurur?
Karı yaşlığ ol anam
Kayğuda mu yaşın akıdur?

Yazı bulut yaşlap, kükürəp
Yağmurlar mu ol yağıdur?
Yaşı kiçik alğanlarım
Yaşların mu akıdur?

Küzki bulıt kükürəp, örləp
Köp mü yağmur ol yağıdur?
Könül taşım iki kiçik
Göz yaşların mu akıdur?

Qədim uyğur şeirinin nəzərdən keçirdiyimiz bəzi xüsusiyyətləri türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək imkanı verir.